

ONYEDİ VE ONSEKİZİNCİ YÜZYIL DÜŞÜNÜRLERİNDE BASKIYA KARŞI DİRENME

Doçent Dr. Ayferi GÖZE

Giriş :

Onaltıncı yüzyıl düşünürlerinin iktidarı belirli sınırlar içinde tutma çabalarına rağmen, uygulamada onyedinci yüzyılda mutlakiyet rejimleri hâkim olmuştur. Mutlakiyet sistemlerine karşı onyedinci yüzyılın ikinci yarısından sonra ve onsekizinci yüzyılda gelişen ferdiyetçi, demokratik görüşler onaltıncı yüzyıl düşüncesinden fazlasıyla esinlenmiştir.

Onyedi ve onsekizinci yüzyıl düşünürleri monarşinin keyfî, baskıcı, zorba yönetimine karşı giriştikleri özgürlük savaşını aklın emirleri olarak kabul edilen Tabii Hukuk kavramına dayanarak yapmışlardır (1). Gerçekten iki yüzyıla yakın bir süreden beri tabiat olaylarının açıklanmasında ancak aklın kurallarından hareket edildiği zaman gerçeğe varılabileceği kabul edilmişti. Aynı şekilde sosyal - siyasî olayların açıklanması ve yorumunda da insan aklına önem vermekte bir sakınca olamazdı. Akıl sahibi ferdin kendini ve içinde yaşadığı toplumu ilgilendiren bütün sosyal ve siyasî meselelerde karar vermeğe yetkisi, hakkı olmalıydı ve bu arada yöneticinin emretme gücünü iyi mi yoksa kötü mü kullandığı konusunda değer yargısına varabilmeliydi. Ferdin düşünce özgürlüğü ancak bu şekilde gerçekleşebilirdi. Girişilen özgürlük savaşında ferdin dayanağını onun dışında aramak yersizdi, esasen ferdin dışında böyle bir dayanak da bulunamaz. Bu savaşta fert daya-

(1) Bk. LAVERGNE, Individualisme contre autoritarisme, Paris 1959, s. 36 vd.; LEFEBVRE (G.), La Révolution française, Paris 1957, s. 60 vd.

nağını kendi içinde kendi yaradılışında, aklında ve aklın kurallarında bulacaktı (2). Akıl sahibi fert kendini ve toplumu ilgilendiren bütün meselelerde bir değer yargısına varabilecek ve özellikle içinde yaşadığı siyasî - hukukî düzenin kendisi için yararlı ve adil, meşru olup olmadığına karar verecektir. Çünkü fert için toplum içinde yaşamak zorunluktur ve toplum, ferdin maddî ve manevî değerlerini geliştirmesine yardımcı olacak bir şekilde yönetilmelidir. Böyle bir yönetimin dayanacağı ilkeler nerede bulunacaktır? Fert bu ilkeleri kendi aklının derinliklerine inerek bulabilecektir, bu ilkelere dayanan düzen de tabii hukuk düzeni olacaktır. Tabii hukuk düzeni aklın düzenidir, akıl, insan tabiatına uygun olanı emreder, aykırı olarak yasak eder. Genel bir deyimle, tabii hukuk fert için tek ve gerçek amaç olan mutluluğu sağlayan aklın emirleridir.

Onyedinci yüzyılda tabii hukuk tanrı ile bağlantısını kesmiş kutsal niteliğini kaybetmiştir. Bu hukuk kökünü doğrudan doğruya insan aklından almaktadır, Tanrı dahi bu hukuku değiştiremez. Bu hukuk insan iradesinin eseri de değildir, objektif adalet kurallarından meydana gelmiştir. Fert akli ile adil olanı ve olmayanı bulup çıkartabilecek, gerçeği bulabilecek, gerçek diye kendine sunulan değerler hakkında karar verebilecektir. Fert aklına verilen önem, ferdin özgür olduğu sonucuna götürür. Gerçekten ferdin akli ile gerçeği bulabilmesi ve değerler arasında bir seçim yapabilmesi için özgür olması gerekir.

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıl düşüncesine hâkim olan bu tabii hukuk görüşü gerek Devletin gerek emretme gücünün kaynağını ferdin akıl ve iradesinden hareket ederek açıklamıştır. Sosyal ve siyasî sözleşme görüşü bu düşüncenin temel taşıdır. Ferdin doğuştan sahip olduğu, vazgeçilmez, zaman aşımı ile kaybedilmez tabii hakları kavramı da sosyal ve siyasî sözleşme görüşü ile birlikte ferdin baskıcı, zorba yönetime karşı direnmesinin esasını teşkil etmiştir.

§ 1. Onyedinci yüzyılda baskıya karşı direnme

1. Hugues Grotius ve baskıya karşı direnme :

Tabii hukuku dinî esaslardan temizleyerek insan tabiatına ve

(2) Bk. TOPÇUOĞLU (H.), Yirminci yüzyılda tabii hukuk rönesansı. Ank. 1953, s. 203.

aklına dayandıran (3) XVIII nci yüzyıl tabii hukuk okulunun kurucularından Grotius, Devlet ve iktidar meseleleri üzerine eğilmiş ve sosyal, siyasî anlaşma görüşlerini savunmuştur (4).

Özgür insanların haklardan en iyi şekilde yararlanabilmek ve kamu yararını gerçekleştirebilmek için Devleti kurduklarını kabul eden Grotius, iktidarın meydana gelişini de, siyasî sözleşme ile açıklamıştır. Ne var ki Grotius, fertlerin egemenlik haklarını bir kimseye süresiz ve kayıtsız ve şartsız devredebileceklerini ileri sürmüştür (5). Bununla birlikte, yöneticinin emretme gücü sınırsız değildir, yönetici tabii hukuka, kavimler hukukuna uymak zorundadır. Bunun dışında, siyasî sözleşmeğe konacak açık ve kesin hükümlerle yöneticinin yetkileri ve gücü daha da sınırlanabilir (6).

Fertlerin yöneticiye karşı direnme hakkı var mıdır? (7) Grotius bu meselede iki durumu birbirinden ayırmaktadır: İktidarın siyasî sözleşme ile meşru ve hukukî yoldan elde edilmesi buna karşılık iktidarın zor kullanılarak hukukî ve meşru olmayan yoldan ele geçirilmesi durumları farklıdır. Siyasî sözleşme ile iktidarı meşru ve hukukî yoldan elde eden bir yöneticinin tabii hukuka ya da Tanrı buyruklarına aykırı bir emir vermesi halinde bu emirlere uymamak gerekir. Ancak bu, aktif bir direnme değil, pasif direnmedir. Fakat

(3) Tabii hukuk, aklın, insan tabiatına uygun olarak tesbit ettiği hususlardır, tabii hukuk Tanrı mevcut olmasa dahi var olan bir hukuktur. Tanrı varsa, şüphesiz tabii hukukun kaynağı ilâhidir. Fakat, Tanrı yoksa, tabii hukuk yine de vardır. Bk. GROTIUS (Hı), *Le droit de la guerre de la paix*, Amsterdam 1729, T. I. Liv. I. chap. I, § V. Grotius hakkında Bk. VLUGT (W. von der), *L'oeuvre de Grotius et son influence sur le développement du droit international*, Rec. des Cours 1925/II, s. 399 vd.

(4) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. III, § VIII/1; T. I, Liv. I, chap. III, § VIII/A ve §VIII/11, § VIII/15.

(5) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. III, § VIII/1. Bir fert nasıl kendini bir kimseye esir yapabiliyorsa, aynı şekilde bir toplum da bütün hak ve yetkilerinden bir ya da bir kaç kişi lehine vaz geçebilir. Her toplum istediği, beğendiği yönetim şeklini seçmekte serbesttir. Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap III, § VIII/2. Egemenliğin her zaman halkta kaldığı görüşü yanlış olduğu gibi, bütün yönetilenin o mevkie fertler tarafından getirildiği de yanlıştır. Bk. GROTIUS a.g.e., T. I, Liv. I, chap. III, § VIII/14. Öte yandan bütün yönetim sistemlerinin mutlaka fertlerin yararına kurulmuş olduğu da her zaman iddia edilemez. Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, chap. III, § VIII/15.

(6) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. III, §/XVI.

(7) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § I/2.

yönetici tabii hukuka aykırı emirler vermemekle birlikte, fertlere kötü muamele yapıyorsa, keyfî hareket ediyorsa buna karşı fertlere direnme imkânı tanınabilir mi? Grotius, bu soruya olumsuz cevap vermekte ve fertlerin bu kötü, keyfi muamelelere katlanmaları gerektiğini söylemektedir (8). Grotius, prensip olarak gücünü siyasî sözleşmeden alan meşru yöneticiye karşı fertlerin direnebileceklerini kabul etmemiştir (9). Fakat gerek fertlerin her biri gerek toplumun tümü için büyük ve gerçek bir tehlike olan keyfi yönetimde fertlerin direnmelerini yasaklayan ilkenin uyulması zorunlu kural niteliğini muhafaza edip etmiyeceğini tayin etmek zordur (10). Bu yüzden fertlerin son çare olarak ve toplum menfaatini de göz önünde tutarak direnmeleri kabul edilebilir (11). Şöyle ki, eğer siyasî sözleşmeye yöneticinin fertlere tâbi olacağı şartı konmuş ise, fertlerin direnmeğe hakkı vardır. Hatta, gerekiyorsa yönetici öldürülebilir (12). Yine, emretme gücünün fertlerin ve toplumun kötülüğü yolunda kullanan, düşman gibi hareket eden yönetici bu gücü kullanmaktan feragat etmiş sayılır. Çünkü fertleri yönetmek görevi ile onlara düşman muamelesi yapmak birbiri ile bağdaşamayan iki durumdur (13); iktidardan feragat etmiş sayılan yönetici de alelade bir fert durumuna düşer ve her hangi bir ferdin tâbi olduğu ceza hükümlere tâbidir (14). Yine, eğer siyasî anlaşmaya, yöneticinin belli bir şekilde hareket etmediği takdirde fertlerin de itaat zorunluğunun sona ereceği şartı konmuş ise, iktidarı kullanan yöneticinin anlaşma hükümlerine aykırı olarak keyfi hareket etmesi halinde, fertlerin de itaat zorunluğu ortadan kalkar, bu durumda hükümdar alelade bir fert gibidir hakkında gerekli işlem yapılabilir (15). Yine,

(8) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap IV, §I/3, fert bu hareketinin daha sonra mükâfatını görür. Bk. GROTIUS, a.g.e., Liv. I, chap. IV, §I/2.

(9) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap IV, § II/1 ve chap. IV, § VII/1. Grotius direnmenin doğru olmadığını tarihi delillerle göstermeğe çalışır. Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § II/2, 3; Liv. I, chap IV, § III/1; chap IV, § IV/1, 2, 3 vd. § VII'e kadar.

(10) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § VII/1.

(11) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap IV, § VII/4. Her halde iktidarı kullanan kimsenin öldürülmemesi gerekir. Chap. IV, § VII/6.

(12) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § VIII/2.

(13) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XI.

(14) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap IV § IX.

(15) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XII.

eğer siyasî anlaşma ile fertler yöneticiye hâkimiyete dahil yetkilerden sadece bir kısmını devretmişler diğer yetkileri kendilerinde saklamışlar ya da bu yetkileri bir meclise vermişlerse, yöneticinin fertlerin ve meclislerin yetkili oldukları alanlara tecavüz etmesi halinde, direnmek meşru ve haklı bir davranış olur (16). Yine, eğer fertler siyasî anlaşmayı yaparken açık ve kesin bir hükümle direnme hakkının var olduğunu ve bu hakkı kullanabilecekleri şartını koymuşlarsa bu durumda da direnmeyi meşru saymak gerekir (17).

Grotius, yöneticinin emretme gücünü siyasî sözleşme ile değil de zorla, kuvvet kullanarak ele geçirmesi halinde fertlerin bu zorbaya boyun eğme zorunluluğunun bulunup bulunmadığına ve zorbanın öldürölüp öldürölümüyeceğı konularına da değinmiştir. Önce, Grotius, iktidarı zorla ele geçiren ve haksız olarak kullanan bir kimseye itaat edilip edilemiyeceğı konusu ile ilgilenmiştir. Burada, «iktidarı zorla ele geçiren ve haksız olarak kullanan kimse» diyoruz, çünkü Grotius iktidarı kuvvet kullanarak ele geçiren bir kimsenin hukukî olmayan bu haksız durumuna fertlerle sonradan bir siyasî anlaşma yaparak ya da uzun bir süre nizasız ve ihtilâfsız o mevkii işgal ederek hukukî ve haklı bir şekil verebileceğini kabul etmiştir (18). Bu şekilde, durumunu hukukîleştiremeyen ve kuvvet kullanarak iktidarı elde etmiş olan kimseye fertlerin boyun eymesi gerekir mi? Grotius'a göre toplumu anarşiye düşürmemek için emretme yetkisi hukukî bir esasa dayanmayan gayrı meşru yöneticiye de itaat edilebilir, fakat toplum düzeni ve kamu yararı için tehlikeli olmayacaksa, bu kimseye itaat edilmiyebilir de (19). Bu kimsenin öldürölüp öldürölümüyeceğı meselesine gelince, Grotius, burada çeşitli ihtimalleri öngörmüştür. Bir kimse, emretme gücünü hukukî ve haklı hiç bir sebebe dayanmadan sırf kuvvet sonucu ele geçirmiş ise bu zorbaya karşı bir düşmana yapılacak muamele yapılabilir, hatta bu zorba herhangi bir kimse tarafından öldürölülebilir (20). Yine eğer ülkede iktidarı zorla ele geçiren kimsenin öldürölüleceğini söyleyen bir kanun varsa, zorba bu kanuna dayanılarak öldürölülebi-

(16) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XIII.

(17) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XIV.

(18) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XV/1.

(19) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XV/2, 3.

(20) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XVI.

lir (21). Yine iktidarı zorla ele geçiren kişi iktidarın meşru sahibinin açık ve kesin bir emri üzerine de öldürülebilir. İktidarın meşru sahibi halk, bir meclis, ya da fertler ile siyasî sözleşme yapmış bir hükümdar olabilir (22). Bu ihtimaller dışında iktidarı kuvvet ve zor kullanarak ele geçiren kimseye karşı fertlerin harekete geçerek onu öldürmek istemeleri caiz değildir. Çünkü, iktidarın meşru sahibi (bu meşru iktidar sahibi halk, bir meclis, bir hükümdar olabilir) ülkenin anarşi ve kanlı iç savaşlara sahne olmasını istemiyecek iktidarın bu zorbaya bırakılmasına göz yumabilir. Bu yüzden meşru iktidar sahibinin bu konudaki açık ve kesin istek ve iradesinin ne olduğunu bilmeden direnme hareketine geçmek doğru olamaz (23).

2. Baron de Pufendorf ve baskıya karşı direnme :

Tabii hukuk okulunun tanınmış düşünürlerinden Pufendorf, tabii hukuk, sosyal ve siyasî sözleşme ve direnme meselelerini incelemiştir (24). Pufendorf'a göre, emretme gücünü ellerinde bulunduran yöneticilerin sahip oldukları bu kuvvet kaynağını siyasî sözleşmeden alır (25). Bu sözleşme ile, iktidarın gerçek sahibi halk kendini yönetecek olan kimseleri seçmiş ve onlarla karşılıklı olarak bir anlaşma yapmıştır. Yöneticiler toplumda güvenliği sağlamak, kamu yararını gerçekleştirmek görevini yüklenmişler, fertler ise görevini yerine getiren bir yöneticiye boyun eymeyi kabul etmişlerdir (26). Yöneticiler görevlerinin kamu yararını gerçekleştirmek olduğunu hiç bir zaman unutmamalıdır (27), yapacakları kanunlar adil, hakkaniyete uygun, açık ifadeli, uygulanacağı toplu-

(21) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XII.

(22) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I chap. IV, § XVIII.

(23) Bk. GROTIUS, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. IV, § XIX/1, XIX/2.

(24) Bk. PUFENDORF (B. de), Le Droit de la nature et des g ns, 1771, T. II, Liv. VII, chap. III, § I, II, III; PUFENDORFF (B.de), Les devoirs de l'homme et du citoyen, 1756 Liv. II, chap. VI, § VII, Liv. II, chap. VI, § VIII, IX. Yazarın adı, ilk eserde «Pufendorf» şeklinde ikinci eserde ise, «Puffendorff» olarak yazılmıştır.

(25) Bk. PUFFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. III, § I.

(26) Bk. PUFFENDORFF, Les devoirs..., Liv. II, chap. VI, § VIII, IX; Le Droit... T. II Liv. VII, chap. III, § I ve § II. Tanrı da böyle bir anlaşmayı tasvip etmiştir: Le Droit... T. II, Liv. II, chap. III, § III.

(27) Bk. PUFFENDORFF, Les Devoirs... Liv. II, chap. XI, § III.

mun yapısına uygun olmalıdır (28). Siyasî sözleşme ile kendilerine tanınan yetki sınırları içinde kalan, adil hareket eden bir yöneticiye karşı da fertlerin hiç bir şekilde direnmemeleri gerekir.

Buna karşılık, adil sayılmayacak emirler veren, fertlere baskı yapan, kötü davranan bir yöneticiye karşı direnilebilir mi? (29). Bu soruya cevap verebilmek için, Pufendorf'a göre iktidarı kullanan kimsenin tutum ve davranışlarının ne zaman adil sayılmayarak keyfî ve baskıcı telâkki edilebileceğini belirlemek gerekir (30). Yöneticilerin Devletin kuruluş amacına uygun hareket ettikleri zaman yani toplum da güvenliği sağlamak ve kamu yararını gerçekleştirmek amacı ile yaptıkları eylem ve işlemler bazı kimselerin hoşuna gitmeyebilir fakat, bunların kötü oldukları, adil olmadıkları ileri sürülemez. Buna karşılık yöneticiler «bütün insanlığa ortak kanunların», ya da özel sözleşmelerin fertlere sağladığı müktesep hakları çiğnerlerse, o zaman fertlere kötü muamele yaptıklarına, adil davranmadıklarına hükmetmek gerekir (31). Yöneticiler, yönetici sıfatlarından doğan görevlerini yapmadıkları ya da insan olma sıfatından doğan görevlerini ihmal ettikleri zaman fertlere karşı adil sayılmayacak bir tutum takınmış olurlar. Yani fertlere bir vatandaş gibi ya da insan gibi muamele yapmayan bir yöneticinin kurduğu yönetim adil sayılmamak gerekir. İktidarı kullanan kimsenin, yönetici sıfatından doğan görevleri nelerdir, ne şekilde hareket ettiği zaman bunları yerine getirmiş sayılır? Bu görevler ya topluma karşı ya da ayrı ayrı fertlere karşıdır. Yönetici fertlerin bütününe yani topluma karşı olan görevini toplumda güvenliği sağlamak ve kamu yararını gerçekleştirmekle yerine getirir. Bunu nasıl başarır? Bu konuda da Pufendorf bazı kriterler vermiştir: Yönetici siyasî anlaşma ile sınırlı bir iktidar elde etmiş ise bu görevini yetki sınırları içinde kalmak ve Devletin ana kanunlarına saygı göstermek suretiyle yerine getirir. Eğer iktidarı mutlak ise toplumun yararına en uygun bulduğu tedbirleri almakla bu görevini başarır. Yönetici sıfatından doğan görevlerini yapmayan fakat buna karşılık iktidarın nimetlerinden faydalanan, toplumun ve fertlerin düşmanı

(28) Bk. PUFFENDORFF, Les Devoirs... Liv. II, chap. XI, § V; Le Droit., T. II, Liv. VII, chap. IX, § V, VI.

(29) Bk. PUFENDORF, Le Droit... T. II, Liv. VII, chap. VIII, § I.

(30) Bk. PUFENDORF, Le Droit... T. III, Liv. VII, chap. VIII, § IV ve § III.

(31) Bk. PUFENDORF, Le Droit... T. II, Liv. VII, chap. VIII, § II.

gibi hareket eden, gerçek bir zaruret olmadan Devletin ana kanunlarını çiğneyen, fertlerin kendine tanıdığı yetki sınırlarını aşan kimseyi âdil yönetici olarak kabul etmeğe imkân yoktur. Devlet hazinesini lüzumsuz masraflarla boşaltan, gerektiğinden fazla vergi koyan bir yönetici için de aynı şey söylenebilir (32). İktidarı kullanan kimsenin, her ferde karşı ayrı ayrı, yöneticilik vasfından doğan görevlerine gelince, bunların kısaca, aynı şartlara sahip kimse- lere aynı hak ve imtiyazları tanımak, ferdi toplum içinde korumak olduğu söylenebilir (33). Öte yünden fertlere insan muamelesi yapmayan, onların mallarını ellerinden alan, yargıçlara baskı yaparak suçsuz kimseleri mahkûm ettiren yöneticinin, insan olma sıfatından doğan görevlerini yapmadığına karar vermek gerekir.

Şimdi, Pufendorf'un, bu adaletsizlikler karşısında fertlerin direnme hakları olup olmadığı meselesini ne şekilde ele aldığını görelim. Pufendorf'a göre yöneticilerin yüklendikleri görevin ağırlığı göz önünde tutularak ufak tefek adaletsizliklere katlanmak gerekir. Ancak fertlerin adil sayılmayan davranışları karşısında ülkeyi terk etmeğe her zaman hakları vardır. Ferdin kaçma imkânı yoksa adil olmayan emirlere itaat gerekir mi? Tanrı buyruklarına aykırı kanun ve emirlere itaat etmemelidir, tabii hukuka aykırı kanun ve emirlere gelince, eğer bunlara itaat etmediği takdirde fert, öldürülme tehlikesi ile karşı karşıya kalıyorsa o zaman itaat etmelidir; fakat itaat etmekle emri verenin cinayetlerine iştirak eder durumuna düşüyorsa, ya da bu emirlere itaat etmek kendine ölümden daha ağır geliyorsa, o zaman fert itaat etmekten kaçınmalı (34) memleketten kaçmayı denemelidir, fakat kaçamazsa, böyle bir emre uymaktansa ölümü tercih etmelidir. Pufendorf, bu durumda dahi, ülkenin anarşi içine düşeceği endişesi ile, yöneticinin öldürülmesini kabul etmemiştir. Yöneticinin hangi şartlarda keyfi bir yönetim kurarak zorba durumunda olduğuna karar vermek kolay iş değildir, böyle bir karar verilirken, genellikle şahsî kinlerin, ihtirasların rol oynadığı görülmektedir, bu yüzden yöneticinin keyfî davranışları ancak son derece ağırlaştığı zaman, fertlere kendilerini savunma imkânı tanımak gerekir. Bu savunma, başka deyimle direnme, başarıya ulaş-

(32) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. VIII, § /V; chap. IX; § X.

(33) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. VIII, § IV.

(34) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII; chap. VIII, § V.

tığı takdirde fertler, o yöneticiye tâbî olmaktan kurtulurlar, esasen fertlere düşman muamelesi yapan bir yönetici de bu hareketi ile onları sadakat yeminlerinden kurtarmış sayılır. Fakat bu şekilde direnme fertlerin egemenlik haklarını kayıtsız ve şartsız olarak bir kimseye devretmemiş oldukları zaman söz konusu olabilir. Buna karşılık fertler egemenlik haklarını kayıtsız ve şartsız olarak devretmişler ve yöneticinin esiri durumuna düşmüşlerse özgürlüğe kavuşmak için direnmelerine imkân yoktur (35). Bütün bunlar iktidarı meşru bir şekilde yani siyasî sözleşme ile elde eden yönetici için söz konusu olan esaslardır. İktidarı, zor ve kuvvet kullanarak yani bir siyasî sözleşmeye dayanmadan elde eden bir yöneticiye itaat etmek gerekir mi? Bu kimse gayrı meşru iktidarını sonradan fertlerle bir siyasî sözleşme yaparak ya da uzun bir süre nizasız ve ihtilâfsız iş başında kalarak meşrulaştırabilir. Fakat henüz böyle bir sözleşme yapılmamış ve böyle bir süre geçmemiş ise bu kimsenin emirlerine itaat etmek gerekir mi? Fertler ancak kendilerine emretmeğe hakkı olanlara itaat etmek zorunluğunu duyarlar, bu yüzden fertler iktidarı zorla kuvvet kullanarak elde eden kimsenin emirlerine itaat etmek istemezlerse ve ilk fırsatta bu boyunduruktan kurtulmak için ayaklanırlarsa bu bir suç sayılmamak gerekir. Bununla birlikte, bu yöneticinin «iyi» bir yönetim kurması ve yerine geçecek başka bir meşru yöneticinin bulunmaması halinde ülkede kargaşalığa sebebiyet vermemek için bu yöneticiye de itaat edilebilir (36). Bu şekilde, Pufendorf, direnme konusunda fertlerden daima ülkenin üstün menfaatlerini, toplum düzenini göz önünde tutulmalarını istemiştir.

3. P. Jurieu ve baskıya karşı direnme :

Nantes Fermanının 1685'de, XIV ncü Louis tarafından geri alınması üzerine (37) direnme meselesi protestan düşünürler tarafından

(35) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. VIII, § VI.

(36) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. VIII, § IX.

(36) Bk. PUFENDORF, Le Droit..., T. II, Liv. VII, chap. VIII, § IX.

(37) Nantes Fermanı 1598 de IV ncü Henri tarafından yayınlanmış ve bu ferman ile protestanlar lehine siyasi, dini bazı haklar tanınmıştı; buna göre protestanlar inanç ve ibadetlerinde tamamen serbest olacaklar, protestan kilisesi Devlet içinde teşkilâtlanmış bir müessese olarak kabul edilecekti ve bu konuda gerekli hukuki teminat sağlanmış, bu ferman ile

tekrar ele alınmıştır (38), işte bu düşünürler arasında Jurieu'yü görüyoruz.

Fertlerin özgür ve eşit oldukları esastan hareket eden Jurieu, diğcr tabii hukukçular gibi iktidarın kaynağını, sınırlarını ve direnme meselesini açıklamak için, siyasî anlaşma fikrini temel almıştır (39). Egemenlik halkın tümündedir. Bu öyle bir gerçektir

Fransa'da din savaşları sona ermişti. Fakat XIV ncü Louis bu hak ve özgürlükleri teker teker geri almış ve 1689da da fermanı tamamen yürürlükten kaldırmış, protestanlara karşı tekrar harekete geçilmesi üzerine protestanlardan bir kısmı ülkeyi terk edip kaçmıştı. Bu arada protestanları isyana teşvik eden eserler yayınlanmıştı.

(38) Jurien, bu devirde Fransa'da protestanlara karşı girişilen kötü muamelelere dayanamıyarak Hollanda'ya sığınmış, orada yazdığı «Lettres Pastorales» eseri ile Fransa'daki din kardeşlerini desteklemek, İngiltere'de Stuart'ların yenilgesi ile sonuçlanan devrimi haklı ve halka izliyecekleri yolu göstermek amacını gütmüştür. Jurieu din davası uğruna ateşli bir siyasî yazar olmuştur. Bk. LUREAU (R.), Les doctrines politiques de Jurieu, thèse, Bordeaux 1904 s. 1 vd. Bu sebepten Jurieu'nun eseri, bize XVI nci yüzyıl protestan düşünürlerinin eserlerini hatırlatmaktadır.

«Lettres Pastorales» adlı eserinin yayınlanmasından bir yıl sonra «Les soupirs de la France esclave qui aspire après la liberté» adlı bir eser yayınlanmıştır. 1 Eylül 1689 ile 1 Ekim 1690 tarihleri arasında yazılan 15 mémoires'dan meydana gelen bu eserde yazarın adı yoktur. Bu eserin Jurieu'ye ait olduğu zannedilmektedir. Bk. LUREAU, a.g.e., s. 27. Teorik ve dogmatik bir eser olan mektuplara kıyasla bu ikinci eser tarihî dokümanter ve tenkit eseri niteliğini taşır.

Jurieu, siyasî görüşlerini «Lettres Pastorales» eserinin özellikle üç mektubunda açıklamıştır. 15 Nisan 1689 tarihli 16 ncı mektup, yöneticilerin iktidarının menşee ve sınırı; 1 Mayıs 1689 tarihli 17 nci ve 15 Mayıs 1689 tarihli 18 nci mektuplar halkın hakları, direnme ve isyan hakkı ve İngiltere'daki ihtilâlin meşruiyeti konularıyla ilgilidir. Bk. JURIEU (P.), Lettres Pastorales, édit. Rotterdam 1688. 3 vol.; JURIEU (P.), Les Soupirs de la France esclave, Amsterdam 1690; SEMERIE (E.), La république et le peuple souverain, Paris 1871, s. 8 not 1; LEMAITRE (A.), Lois fondamentales de la monarchie française, thèse, Paris 1907, s. 252; MANCEAUX (M.) Contribution à l'étude des théories sur le droit divin et sur le droit populaire en France sous l'ancienne monarchie et particulièrement aux XVI et XVIIe siècle, thèse, Paris 1906, s. 120 vd.; DUGUIT (L.), L'Etat, le droit objectif et la loi positive, s. 245; DERATHE (R.), J. J. Rousseau et la Sc politique, Paris 1950, s. 120.

(39) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 16, s. 363, s. 370. Jurieu, sözleşme teorisinin uygulanmasına, İngiltere'de 13 Şubat 1689'da kral ile halk temsilci Parlamento arasında bir sözleşme niteliğini taşıyan Bill of Rights'ın yapılmasına şahit olmuştur.

ki isbat edilmesine ihtiyaç olmadığı gibi aksi de isbat edilemez (40). Egemenlik kavramı içinde yer alan yetkilerin hepsini ya da bir kısmını kullanma hakkını halk bir ya da bir kaç kişiye devredebilir (41). Devredilen hak egemenliğin kullanılması hakkıdır yoksa egemenlik daima halkta kalır (42). Egemenliği bütün yetkileri ile devralan kimsenin iktidarı mutlakdır (43) fakat sınırsız değildir, «salus populi suprema lex» kaidesi iktidarın sınırlarını gösterir (44). Halk can ve mal güvenliğinin sağlanması, özgürlüğünün korunması için hakkını devretmiştir (45). Bu hakkı devralan kimse bu amaca aykırı hareket ederse, emretme gücünü kullanma imtiyazını kaybeder. Her iki tarafa da borç yükleyen bir anlaşmada taraflardan birinin borcunu yerine getirmemesi halinde diğer taraf da borcundan kurtulur (46). Toplumun refah ve mutluluğunu gerçekleştirme amacından başka bir amaç güden yöneticiye itaat etmemek ve hatta ona karşı direnmek gerekir. Jurieu, direnmenin meşru ve haklı davranış olduğunu isbat etmeğe ve direnmeyi gerek siyasî gerek dinî yönden doğrulamaya çalışmaktadır (47). Jurieu aynı zamanda, direnmeyi meşru savunma ilkesi içinde de değerlendirmektedir «öldürülmek ya da öldürmek şıkkı karşısında kalan kimsenin, öldürülmektense öldürmeyi tercih edeceği açık bir gerçektir» demektedir (48). Fert güvenliğini sağlamayan, vicdan özgürlüğüne saygı göstermeyen, Devletin anakanunlarını çiğneyen, suçsuzları öldür-

(40) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 17 s. 391.

(41) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 16, s. 365. Halk, yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin tümünü devredebilir. Bu yetkileri devralan kimse mutlak bir iktidara sahip olur. Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 16, s. 374-375.

(42) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 18, s. 416.

(43) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 374.

(44) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 369-375.

(45) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 419.

(46) Bk. JURIEU, a.g., s. 389, 409.

(47) İktidarı kullanan kimseye karşı direnmenin dinî kaidelere aykırı olduğu iddia ediliyordu, buna karşı Jurieu evet diyor, ilk hristiyanlar kendilerine baskı yapanlara karşı direnmemişlerdir bunun sebebi, hristiyanların maddî imkânlar yönünden zayıf olmaları, karşı tarafın ise kuvvetli olmasıdır. Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 9, s. 202. Gerçekten Kutsal kitapta, haksız saldırılara karşı koyma hakkı hiç kimseye yasak edilmemiştir. Bk. JURIEU, a.g.e., s. 205. İktidarı kullanan kimse yaptığı ve her zaman değiştirme yetkisine sahip olduğu kanunlarla bağlı sayılmayabilir fakat ilahî ve tabîî hukukla bağlıdır. Bk. JURIEU, a.g.e., s. 398-399.

(48) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 388.

ten, toplumu felâkete götüren, kişilerin hayatî menfaatlerini çiğneyen bir zorbaya karşı direnmek meşru haktır (49). Bu hakkı kim kullanacaktır? Fertler tek başlarına kişisel kanılarına dayanarak yöneticiye karşı direnemezler ancak halkın temsilcileri bu hakka sahiptir. Öyleyse, halkın temsilcileri bu hakkı hangi şartlarda kullanabileceklerdir? Direnme hakkının kullanılabilmesi için bir defa yöneticinin tutum ve davranışların toplumun bütünü için zararlı ve tehlikeli olması gerekir (50). Sonra, yöneticinin fertlerin hayatî menfaatlerini telâfisi imkânsız şekilde çiğnemiş olması gerekir (56). Bunun gibi keyfî bir yönetimden doğan zararlar direnme sonucunda meydana gelebilecek zararlardan daha vahim olmalıdır (52). Aynı zamanda, direnme hareketine girişmeden önce, keyfî ve baskıcı yönetimin sona ermesini sağlayacak diğer bütün çarelere başvurulmuş, fakat bunlardan olumlu sonuçlar elde edilememiş olması gerekir. Keyfî yönetim kuran, baskı yapan yöneticinin o mevkiden uzaklaştırılmasını savunan Jurieu zorbanın öldürülmesine taraftar olmamıştır (53).

4. John Locke ve baskıya karşı direnme :

Locke tabiî yaşama hali, sosyal ve siyasî sözleşme görüşünü savunmuştur (54). Tabiî yaşama hali fertlerin özgürlük ve eşitlik içinde, aklın emirlerine ve tabiî hukuka uygun şekilde yaşadıkları devredir (55), ancak bu devir fertlerin haklarını garanti edecek bir otoriteden yoksundur (56). Her fert hak ve özgürlüğünü kendisi

(49) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 412.

(50) Bir ya da bir kaç kişinin özgürlüğünün elinden alınmış olması, ya da bir kaç kişinin öldürülmesi direnmek için yeterli sebep değildir. Bk. JURIEU, a.g.e., s. 413.

(51) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 18, s. 413.

(52) Bk. JURIEU, a.g.e., Let. 18, s. 413.

(53) Bk. JURIEU, a.g.e., s. 392, s. 413.

(54) Locke, 1690'da yayınladığı «Essai sur le gouvernement civil» adlı eseri ile İngiltere'deki 1688 devrimini doğrulamak istemiştir. Eser felsefî, hukukî, siyasî nitelikte bir eserdir. Bk. LOCKE (J.), Essai sur le gouvernement civil, 1953; BASTID (Ch.), John Locke, Paris 1907, s. 227-239; RUSSELL (B.), Histoire de la philosophie occidentale Paris 1953, s. 614 vd., 628 vd.; CHEVALLIER (J. - J.), Les grands oeuvres politiques de Machiavel à nos jours, Paris 1929 s. 95 vd.

(55) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. II, § 4, 6; chap. V, § 25, 26, 36, 47.

(56) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. IX, § 1, 2, 3.

korumak zorundadır. İşte siyasî anlaşma ile fertler hak ve özgürlüklerine yapılan saldırıları def'etmek ve saldırganları yargılamak ve cezalandırmak yetkilerini bir iktidara devretmişler ve bu şekilde hak ve özgürlüklerini güvenlik altına almışlardır (57).

Yöneticiler yetkilerini siyasî sözleşmeden almışlardır, bu yetkiler onlara fertlerin hak ve özgürlüklerini korumaları için verilmiştir. Böyle olunca, bu yetkilerin kötüye kullanılması ve siyasî sözleşme hükümlerine saygı gösterilmemesi halinde fertlerin aslen sahip oldukları egemenlik haklarını geri alma imkânları vardır. Toplum halinin ve iktidarın kaynağı sosyal ve siyasî sözleşmeler olduğundan, fertler için iktidara mutlak itaat doğuştan var olan bir zorunluk değildir. İktidarın varlık sebebi fertlerin can ve mal güvenliğini ve özgürlüklerini tabii yaşama halinde olduğundan daha iyi korunmasını sağlamaktan ibarettir (58). Fertler toplum halinde de tabii hak ve özgürlüklerini muhafaza ederler iktidar bu hakları korumakla görevlidir bu haklar iktidarı sınırlar. Locke, bütün fertlerin eşit şekilde özgür olacakları bir sistemin kurulmasını istemiştir, bu sistemde bir ferdin diğerine tâbiyeti ya da tahakkümü söz konusu olamaz, her fert herkese eşit şekilde uygulanan ve amacı her ferdin özgürlüğünü korumak olan kanunlara tâbi olarak yaşayacaktır. Bu siyasî düzende mutlak emretme gücüne sahip olacak yöneticinin yeri yoktur. Egemenlik halkın temsilcilerinin yapacakları kanunların üstünlüğü ve egemenliği şeklinde kendini gösterir, bu kanunlar tabii hukukun bir ifadesi olacak ve fertlerin hak ve özgürlüklerini korumaktan başka amaç gütmeyecektir.

Ferdin yöneticilere karşı direnmesi söz konusu olabilir mi? Olursa ne zaman ve hangi şartlarda olur? Locke, kötü yöneticiye karşı direnmeyi kabul etmiştir. Siyasî toplumda yöneticilerin nasıl ve ne şekilde iş başına geleceklerini gösteren kurallar vardır. Bu kurallarla gösterilen şekillere aykırı olarak iktidarı elde eden kimsenin iktidarı kanunsuz ve gayrı meşrudur, bu kimse fertlerden kendine itaat etmelerini istiyemez, fertlerin de bu kimsenin emirlerine itaat etmemeleri gerekir (59). Fakat kurallara uygun olarak iş başına gelen bir yöneticiye karşı direnilebilir mi? Locke bu soruya da, evet, diye cevap vermektedir. Fert kötü yöneticiye karşı di-

(57) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. II, § 8, 9, 10, 13.

(58) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. VII.

(59) Bk. LOCKE, a.g.e., § 198.

renebilir. Yönetici ne zaman kötü yönetici olur? Yöneticinin emretme gücünü toplumun iyilik ve menfaatini gerçekleştirmek için değil de, kendi özel çıkarları için kullanması halinde kötü yönetici olur. Keyfi, baskıcı yönetim ise iktidarın kanunlara aykırı olarak kullanılmasıdır, kanunun bittiği yerde zorbalık başlar (60). Kanunlara saygı göstermeyen, kanunun tanıdığı yetki sınırlarını aşan, iktidarı kötüye kullanan, toplumun menfaati yerine özel menfaatini gözeten, kanunların yasak ettiği şeyleri yapan ve emreden bir yönetici, zorba vasfını alır. Bu tip yöneticiler bütün yönetim sistemlerinde ortaya çıkabilir ve direnme meşru ve haklıdır. Çünkü bu kimseler bu şekil hareketleri ile, iyi yönetici olma niteliğini kaybetmişlerdir, bunlar kuvvet kullanarak ferdin hakkını çiğneyen alelade fert durumuna düşmüşlerdir, kuvvetin kuvvet kullanılarak def edilmesi ise meşru ve haklı sayılmak gerekir (61). Esasen fertler toplum haline geçerken yöneticilerini seçmek ve gerektiğinde onları değiştirmek yetkisini de daima kendilerinde saklamışlardır.

Locke zotba kötü yönetici kategorisine kimleri sokmuştur? Locke'u diğer düşünürlerden ayıran önemli özelliği vardır. Locke halk tarafından seçilen yasama organının da baskıcı ve keyfî yönetim kurabileceğini düşünmüş ve fertlere yasama gücünü kullananlara karşı direnme hakkı tanımıştır. Bu şekilde sadece hükümdara yani yürütme organına karşı direnme söz konusu değildir aynı zamanda aslında ferdin hak ve özgürlüklerini koruyacak olan yasama meclislerinin de yetkilerini kötüye kullanmaları mümkündür ve bunlara karşı da direnilebilir. Gerçekten, fertler, yasama yetkisini kullanma görevini, seçecekleri bir organa verebilirler, ancak bununla egemenlik hakkından vazgeçmiş sayılmazlar. Bu sebepten fertlerin can ve mal güvenliğini sağlamak, tabii hak ve özgürlüklerini korumak görevini yüklenen (62) yasama organının, bu görevini yerine getirmede zaman, halk bu organı feshetmek ya da değiştirmek (63), kuvvet kullanarak vermiş olduğu yetkileri geri almak hakkına sahiptir (64). Fertlerin menfaatinlerine aykırı hareket eden, fertlerin hak ve özgürlüklerini çiğniyerek keyfî bir yönetim kuran, fert-

(60) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. XVIII, § 199, § 201, § 202.

(61) Bk. LOCKE, a.g.e., § 204 - § 206.

(62) Bk. LOCKE, a.g.e., § 136, 137, 138, § 141, § 142.

(63) Bk. LOCKE, a.g.e., § 221 vd.

(64) Belli bir amacın gerçekleşmesi için kurulan bir iktidar, bu amaç ile bağlıdır. Bk. LOCKE, a.g.e., § 149.

leri köle durumuna düşürmeyi istiyecek kadar akılsız ve kötü niyet sahibi bir yasama organına karşı fertlerin kuvvet kullanarak direnmeleri tamamen meşru ve haklı davranış niteliğini taşır (65), direnme kararını da fertler verirler (66).

Yürütme yetkisini kullanacak organın görevi ise kanunun çizdiği sınırlar içinde kalarak, fertlerin menfaatlerini, hak ve özgürlüklerini korumaktır. Bu görevini yerine getirmeyen bir yürütme organına karşı da fertlerin direnmek, bu yöneticiyi değiştirmek ve onu cezalandırmak yetkisi vardır (67). Ancak, bu hak ve yetkinin kullanılmasını bazı şartlara bağlamak gerekir (68). Bir defa, direnme hakkının kullanılabilmesi için keyfî, baskıcı yönetimi önleyebilecek kanunî, hukukî yollara başvurma imkânının mevcut olmaması gerekir (69). Gerçekten de, direnmenin meşru hak sayılması, bu hakkın her zaman kullanılabileceği anlamını taşımaz, yöneticilerin herhangi bir kötü davranış ve tutumları hemen kuvvet kullanarak direnmeyi gerektirmez, yapılan kanunsuz işlemler toplum düzenini ve yöneticilerin öldürülmesini gerektirecek ağırlıkta olmayabilir. Yöneticilerin yaptıkları kanunsuz ve keyfî işlem sonucunda zarar gören kimsenin kanunî yollara başvurarak, zararını tazmin ettirmesi mümkün ise kuvvet kullanarak direnerek toplum düzenini bozmasına lüzum yoktur. Kuvvet kullanarak yöneticilerin keyfî işlemlerine son vermek ancak kanunî yolların kapalı olduğu zaman söz konusu olabilir. Sonra, direnme hakkının kullanılabilmesi için kanunsuz, keyfî davranışların bütün toplumu hedef tutması, baskıcı yönetimin bütün fertler için tehlikeli olması gerekir (70). Yöneticilerin «bir kaç ferdin» hak ve özgürlüklerini çiğnemesi, bu kimsele- rin kuvvet kullanarak direnmelerini ve bu şekilde toplum düzenini bozmalarını mutlaka gerektirmeyebilir. Locke, başarıya ulaşma şansı az olan münferit direnme olaylarına taraftar olmamıştır, buna karşılık yöneticilerin kanunsuz, keyfî işlemleri geniş bir kitleye za-

(65) Bk. LOCKE, a.g.e., § 221, 222.

(66) Bk. LOCKE, a.g.e., chap. XIX, § 240.

(67) Yürütme organının yasama organı üzerinde baskı yaparak, bu organın görevini gerektirdiği gibi yapılmasına engel olması, seçimlere karışması gibi hallerde de görevini kötüye kullanmış olur. Bk. LOCKE, a.g.e., § 223.

(68) Bk. LOCKE, a.g.e., § 202, 203, 204.

(69) Bk. LOCKE, a.g.e., § 207.

(70) Bk. LOCKE, a.g.e., § 208, 209.

rar verecek nitelikte ise ya da yapılan baskı ve adaletsizlikler bazı fertleri hedef almakla birlikte, önemli konuları ilgilendiriyorsa, meselâ can ve mal güvenliğini, özgürlükleri ya da dinî inançları tehlikeye düşürüyorsa, temel kanunlara aykırı davranılmışsa, bu durumda kaba kuvvet niteliğini alan iktidara karşı direnmek hakkı vardır (71).

Direnmenin gerekli olduğuna kim, nasıl karar verecektir? Locke, böyle bir kararı bütün fertlerin hep birlikte vermesi gerektiğine inanmıştır (72). Prensip bu olmakla birlikte, aydın bir kişi keyfî ve baskı yapan yönetimin bütün toplum için son derece tehlikeli sonuçlar doğuracak şekilde ağırlaştığını görürse ve diğer fertleri de bu konuda ikna ederse, direnme olayına girişebilir. Ancak bu «tehlikeli sonuçların» neler olduğu ağırlık derecelerinin nasıl ölçüleceği konusunda kesin ve açık bir kriter verilemediğinden direnme hakkının kullanılması ile ilgili olarak fert ve toplum arasında yapılan böyle bir ayırımın büyük bir önemi kalmamaktadır. Locke fertlere direnme imkânının tanınması ile toplum ve yöneticiler için tehlikeli sonuçlar doğurmayacağı kanısındadır. Direnme hakkının varlığı kabul edilmesiyle fertlerin önemli bir sebep ve lüzum olmadan direnmelerinden ve toplum düzenini bozmalarından fazla endişe etmemek gerekir. Çünkü toplum genellikle tutucudur, alışageldiği bir yönetimi, bu yönetim keyfî ve baskısı dahi olsa kolay kolay değiştirmek istemez (73), bu yüzden fertlere direnme imkânı tanırken fazla çekimser davranmamak gerekir. Ne var ki, devamlı baskı altında tutulan fertlerin bu boyunduruktan kurtulmak için yöneticilerin zayıf oldukları bir devirde ilk fırsattan istifade ederek ayaklanacaklarını da unutmamak gerekir (74). Fertler yöneticilerin yaptıkları her hatada onlara karşı direnmeyi düşünmezler; fakat hatalar birbirini takip ettikçe, adaletsizlikler tekrarlandıkça, devamlı ve ısrarlı olarak kanunlara aykırı hareket edildikçe, fertlerin hak ve özgürlükleri çiğnendikçe, fertlerin kendi varlıklarının tehlikeye düştüğünü görerek direnecekleri, yöneticilerin değiştirecek yerlerine daha adil davranacak olanları getirmek istiyebilecekleri de gerçektir. Bu durumda kuvvet kullanarak direnen fertler âsi de-

(71) Bk. LOCKE, a.g.e., § 209.

(72) Bk. LOCKE, a.g.e., § 204.

(73) Bk. LOCKE, a.g.e., § 230.

(74) Bk. LOCKE, a.g.e., § 225.

ğildir, asıl âsi olanlar emretme yetkisini kötüye kullanan, fertlere baskı yapan, kanunlara saygı göstermeyen yöneticilerdir, onlara karşı hak ve özgürlüklerini koruyanlar haklı ve meşru durumdadır (75). Böylece Locke fertlerin direnme hakkını kabul etmiş bunu fertlerin hep birlikte girişecekleri bir hareket olarak görmüş fakat direnmeyi hazırlayacak olan bir azınlığın da rolünü inkâr etmemiştir. Locke, direnmeyi egemenliğin asıl sahibi olan halka geri gelmesini gerçekleştiren bir olay olarak karşılamıştır.

§ II. Onsekizinci Yüzyılda Baskıya Karşı Direnme

1. Emmerich de Vattel ve baskıya karşı direnme :

Tabii hukukçulardan Vattel halk egemenliği siyasî anlaşma görüşünden hareket ederek fertlerin iktidarı kullanan kimseye karşı direnebileceklerini savunmuştur. Devletin amacı fertlerin mutluluğudur (76), bu amacın gerçekleşmesi için halk aslen sahip olduğu egemenliğinden vazgeçmiş, tabii hak ve özgürlüklerinin sınırlandırılmasını kabul etmiştir. Egemenliğinden bir kimse lehine vazgeçerken halk siyasî anlaşmaya açık ve kesin bir hüküm koyarak iktidarın amacının kamu yararını gerçekleştirmek ve fertleri mutlu kılmak olduğunu belirtmemiş olsa bile, sözleşmede zımnen böyle bir hükmün varlığını kabul etmek gerekir (77). Egemenliği devralan kimsenin, Devletin ana kanunlarına saygı göstermediği (78), toplumu felâkete sürüklediği zaman fertlerin bu kimseye karşı kendilerini savunma yetkileri vardır (79). Fertlerin iktidarı kullanan kimsenin emirlerine itaat etmeme zorbanın öldürülmesine kadar da gidebilir (80).

Direnmeye kim ne zaman karar verecektir? Vattel böyle bir kararı halkın doğrudan doğruya kendisinin ya da temsilcilerinin

(75) Bk. LOCKE, a.g.e., § 226, 227, 228, 232.

(76) Bk. VATTEL (E. de), *Le droit des gens ou principes de la loi naturelle*, Paris 1863, Liv. I, chap. III, § 31, s. 164, Liv. I, § I, s. 72, Liv. I, chap. IV § 39, 42.

(77) Bk. VATTEL, a.g.e., Liv. I, chap. IV, § 51, s. 193.

(78) Bk. VATTEL, a.g.e., Liv. I, chap. III, § 30, s. 159-160; Liv. I, chap. IV, § 46, s. 180, § 47, s. 181.

(79) Bk. VATTEL, a.g.e., Liv. I, chap. IV, § 51, s. 194.

(80) Bk. VATTEL, a.g.e., Liv. I, chap. IV, § 51.

karar verebileceğini söylemekte ancak direnmeye son çare olarak başvurulabileceğini kabul etmektedir (81). Vattel, fertlerin tek başlarına iktidarı kötü kullanan yöneticiye karşı direnmelerine taraf olmamıştır (82), fakat, zorba yöneticinin öldürülmesini kabul etmiştir, zorba herhangi bir kimse tarafından öldürülebileceğine göre direnme hakkının kullanılması konusunda toplum ve kişiler arasında yapılan ayırımın pek fazla önemi kalmamaktadır.

2. J. - J. Burlamaqui ve baskıya karşı direnme :

Burlamaqui'de diğer tabii hukuk okulu düşünürleri gibi, toplum halinin ve iktidarın kaynağını sosyal ve siyasî sözleşmelerde bulur (83). Halk aslen sahip olduğu egemenliğini bir ya da bir kaç kişiye devredebilir (84), ancak bu devir işlemi, halkın egemenliğinden kayıtsız şartsız ve süresiz olarak vaz geçtiği anlamını taşımaz (85). Fertlerin yöneticiye itaat zorunluğu (86), bu kimsenin görevini gerektirdiği gibi yaptığı sürece söz konusu olur (87).

Siyasî anlaşma hükümlerine uygun hareket etmeyen (88), fertlerin mutluluğu için çalışmayan kamu yararına hizmet edeceği yerde kendinin kişisel çıkar ve kaprislerini düşünen (89), fertlere

(81) Bk. VATTEL, a.g.e., s. 197

(92) Bk. VATTEL, Liv. I, chap. IV, § 54.

(83) BURLAMAQUI (J. - J.), Principes du droit politique, Genève 1747, Part I, chap. III, § II ve § III; tabii yaşama halinden toplum haline geçiş, Bk. BURLAMAQUI a.g.e., 1747, part. I, chap. III, § IV, § V, toplumun amaçları, Bk. BURLAMAQUI a.g.e., 1747, part I, chap. III, § X, § XI; GAGNEBIN (B.), Burlamaqui et le droit naturel, thèse, Geneve 1947, s. 23 vd.; BURLAMAQUI (J. - J.), Principes du droit naturel, Geneve 1748.

(84) Egemenliğin tarifi ve vasıfları için Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part I, chap. V, § II, III, IV, V, Part II, chap. I, § XIII. Egemenliğin devri konusunda Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, 1747, Part I, chap. VI, § VI, chap. V, § IV.

(85) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part. I, chap. VII, § XIII; Part. I, chap. VII, § XIV/2° egemenliğin, halk tarafından geri alınabileceğine dair siyasî anlaşmada açık bir kayıt olmasa dahi, bu hüküm zımnen var olduğu kabul olunur. Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part. I, chap. VII, § XIV/30.

(86) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part II, chap. VI, § II, III.

(87) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part I, chap. VII, § VII.

(88) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part. II, chap. VII, § X, § XI, § XII.

(89) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part. II, chap. V, § VI.

kötü muamele yapan, toplumun temel kanunlarına aykırı davranan (90), fazla vergiler alarak fertleri soyan ve bu paraları faydasız işlere kullanarak toplumu fakirleştiren, fertlerin hak ve özgürlüklerine saygı göstermeyen yönetici (91) bu davranışları ile keyfî yönetim kurmuş olur ve kendisi de müstebit yönetici durumuna düşer. Böyle keyfî yönetime karşı direnmek (92) ve siyasî anlaşma ile bu kimseye verilen egemenliği geri almak haklı ve meşru hareket sayılmak gerekir (93).

Ancak direnmenin gerekli olup olmadığına kim, ne zaman karar verecektir? (94). Burlamaqui de bu konuda kendinden önceki düşünürler gibi çekimser davranmakta «büyük çoğunluğun» harekete geçme kararını vereceği zamana kadar fazla zorba olmayan keyfî yönetime karşı çıkmaması gerektiğini söylemektedir (95).

3. Gabriel Bonnet de Mably ve baskıya karşı direnme :

Fransız devrimini fazlasıyla etkileyen düşünürlerden biri Mably olmuştur (96). Mably, direnmenin meşru ve haklı davranış

(90) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part I, chap. VII, § XXXVI, § XXXIX, § XLV, § XLVI, § XLVIII.

(91) Fazla bilgi için Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part I, chap. III, § XI; Part I, chap. III, § XVI - XXV.

(92) Keyfi ve mutlak iktidar arasında fark için Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., 1747, Part I, chap. VII, § XIII, § IX, § X, § XVI, XVII/4°, § XVIII, § XIX, § XX, § XXI, § XXII, § XXVII, § XVIII, § XXIX, § XXXV.

(93) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap. VI, § IV, § VI, § VII, § VIII, § IX, § X, fX, fXII. Bir haydut çetesinden başka şey olmayanlara karşı, kuvvet kullanmak caizdir. Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap VI, § XXII, § XXIII, § VVIV. Fertler bu durumda meşru savunma halindedir. Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap. VI, § XXV, XXVII.

(94) Bazan önemli sebep olmadan da halk direnmeye teşebbüs edebilir. Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap. VI; § XIV, § XV.

(95) Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap. VI, § XVI, § XII, § XIII - § XXVIII. Halkın, aydın kimselerden meydana gelen «sağlam» çoğunluğuna bu hak tanınmıştır. Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part. II, chap. VI, § XXIX, § XVV. Burlamaqui direnme hakkına karşı yapılacak itirazlara cevap vermektedir: Bk. BURLAMAQUI, a.g.e., Part II, chap. VI, § XXXIV, § XXXV, § XXXV, § XXXVI, § XXXVII.

(96) Bk. MABLY (G.B. de), Des droits et des devoirs du citoyen, 1789; MICHOUDE (.), Les théories sociales et politiques de Mably, Paris 1902, s. 7-8, 14, 51-56. Devrimi yapanların hemen hepsi Mably'nin fikirlerinin etkisi altında kalmışlardır. Mably eserini hayatta iken (1709-1785) bastırma-

olduğunu isbat etmek için ferdin tabii haklarından hareket etmiştir. Bütün insanlar tabiaten özgür ve eşittirler hiç kimsenin diğeri üzerinde aslî emretme yetkisi ve hakkı yoktur (97). Öte yandan akıl sahibi her fert her zaman iyiyi kötünden adil olanı adil olmayandan ayırt edecek güçtedir (98). Yöneticiler bu konuda fertlere yeni bir şey öğretecek durumda değildir. Öyleyse, iktidarın toplum içindeki fonksiyonu nedir? Mably'ye göre insanlar her zaman aklın emirlerine uygun hareket etmiyebilirler ve bazen hislerinin ve ihtiraslarının kurbanı olabilirler işte iktidar, yapacağı kanunlara insanların aklın emirlerine uygun hareket etmelerini sağlar (99). Fert toplum içinde de tabii hak ve özgürlüklerini kendinde saklar, bu tabii hak ve hürriyetler insanın tabiatına o derece bağlıdır ki ferdin kendi isteği ile dahi bu hak ve özgürlüklerinden vazgeçmesine inikân yoktur (100). Bu hak ve özgürlüklerin, ferdin elinden hiç bir insan gücü alamaz.

Neyin adil olduğu ve neyin adil olmadığı konusunda aklın emirlerine uyarak karar vermeğe yetkili olan aynı zamanda vazgeçilmez hak ve özgürlüklere sahip bulunan fert adil hareket etmeyen bir yönetici ile karşılaştığı zaman hak ve özgürlüklerini korumak, mutlu olarak yaşamak ve aklın emirlerine uyulmasını sağlamak için savaşa atılabilir (101). Toplumun menfaatlerini kendi kişisel çıkarlarına feda eden, aklın emirlerine saygı göstermeyen, fertlerin hak ve özgürlüklerini çiğneyen, insanları tabiat kanunlarına aykırı olarak bir köle gibi yönetmeğe çalışan bir yönetici zorbadır ve baskıcı yönetim kurmuş olur. Böyle yönetim ise, fertlerin tabii yaşama

ğa cesaret edememiş, ancak devrimin arifesinde basılan eser, çok büyük yankı yapmıştır.

(97) Bk. MARBLY, a.g.e., s. 10-11. Tabiat, insanları, kral, kral yardımcısı ve köle olarak yaratmamıştır. Tabiatın, insanlara emrettiği tek şey mutlu olmalarıdır. İnsanlar tabii yaşama halinde kaldıkları sürece, herşey herkese aittir, her fert hükümdardır. Toplum halinin ortaya çıkması ile yurttaş durumuna geçen fert, belirli kaidelere saygı göstererek mutlu olmağa çalışır, sınırsız özgürlüğüne bazı sınırlar kor. Bk. MABLY, a.g.e., s. 12.

(98) Bk. MABLY, a.g.e., s. 13, 15-17.

(99) Bk. MABLY, a.g.e., s. 18. Yani ferdin hayatında aklın rolü ne ise, toplum hayatında da hükümet edenlerin fonksiyonu odur. Bk. MABLY, a.g.e., s. 30-31.

(100) Bk. MABLY, a.g.e., s. 110-, 133-134.

(101) Bk. MABLY, a.g.e., s. 19, 22 vd.

halinden kurtularak toplum haline geçmekle gerçekleşeceğine inandıkları ve istedikleri amaca aykırıdır (102). Bu yönetme karşı fertlerin direnmek yetkileri vardır. Bütün toplumun hak ve özgürlüklerinden vazgeçerek bir zorbanın emirlerine kayıtsız ve şartsız boyun eğmeleri, affedilmez çılgınlıktır. Halk egemenliğini yöneticilere, bazı amaçları gerçekleştirmeleri için vermişlerdir. Bu amaçlar fertlerin can ve mal güvenliğinin sağlanması, hak ve özgürlüklerinin korunmasıdır (103). Egemenliğin devri olayı egemenlikten tamamen vazgeçildiği anlamını taşımaz (104). Böyle olunca kendini mutlu kılacak bir düzen arayan ferdin her zaman siyasî sözleşmenin hükümlerini değiştirmeye, eski siyasî - hukukî düzen yerine, yeni bir düzen kurmağa hakkı olacaktır (105). Mably, direnme hakkının nasıl, ne zaman, kimler tarafından kullanılacağı konularını da incelemiştir. Bir defa baskıcı ve keyfî yönetime karşı direnmek için baskının son derece ağırlaşmasını beklemek gerekli değildir (106). Direnme iktidardan gelen ilk adaletsizliklere, yetkilerin ilk kötüye kullanılması teşebbüslerine cevap olmalıdır. Sonra, direnmek için baskıcı yönetimin toplumun genel menfaatine aykırı bir harekette bulunmasını da beklememek gerekir. Tek ferdin hak ve özgürlüklerinin tehlikede olması iktidara karşı harekete geçmek için yeterlidir (107), çünkü zorba keyfî yönetimin yerleşmesinin nedeni, önemsiz gibi görülen bu münferit işlemler ve davranışlardır (108). Direnmeye kim, ne zaman karar verecektir? Direnme ne zaman, hangi şartlarda etkili olur? Mably baskı yapılan, hak ve özgürlükleri elinden alınmak istenen her ferde direnme hakkı tanır (109). Baskıcı ve keyfî yönetim kurulmak istendiğini gösteren ilk belirtide hiç beklemeden ferdin yöneticiye karşı harekete geçmeğe hakkı vardır. Mably, bu aşırı görüşünden doğacak, tehlikeli sonuçları da kabul etmektedir. Yöneticilerin emirlerine, kanunlara karşı itaatsizlik direnmek, isyan etmek gibi olaylar ve bunların doğuracağı iç savaş-

(102) Bk. MABLY, a.g.e., s. 29.

(103) Bk. MABLY, a.g.e., s. 1113.

(104) Bk. MABLY, a.g.e., s. 114-115.

(105) Bk. MABLY, a.g.e., s. 116, 126.

(106) Beklemek, hasta öldükten sonra, doktora başvurmağa benzer. Bk. MABLY, a.g.e., s. 127.

(107) Bk. MABLY, a.g.e., s. 128.

(108) Bk. MABLY, a.g.e., s. 128-129.

(109) Bk. MABLY, a.g.e., s. 129-130.

lar, düzen fikrine ve fertlerin toplum düzeninden bekledikleri amaca aykırıdır. Bu sebepten de direnmek şüphesiz kötü bir davranıştır. Fakat aynı şekilde ferdin bir uzvunun, meselâ kolunun, bacağına kesilmesi de fert için fenadır ancak, eğer bu uzuv kangren olmuşsa o uzvu kesmekle ferdin hayatı kurtarılabilir, aynı şekilde baskıcı keyfî yönetim altında kangren olup ölmeğe mahkûm toplumun hayatı da devrim ile kurtarılabilir (110). Fertlerin yerli yersiz direnmelerinden de korkmamak gerekir halk genellikle alışageldiği düzeni yıkmaktan aşırı hareketlere başvurmaktan çekinir. Yine unutmamak gerekir ki her yıkma olayını yapma, kurma olayı izler. Görüldüğü gibi, Mably, 1789 devrimini doğrulayan bir düşünürdür. Mably'ye göre tabii yaşama halinde kendi kendisinin efendisi olan fert siyasî toplum içinde tâcını kaybetmiş bir kral durumuna düşmüştür, toplum ve onu yöneten iktidara karşı fert daima savunma halindedir. Ferdin iktidar karşısında savunma silâhı ise, eski tabii yaşama halinin kalıntısı olan tabii haklarıdır. Bu hak ve özgürlüklere saygı gösterilmesini sağlamak için direnme meşru ve haklı davranıştır.

4. Claude Arien Helvetius ve baskıya karşı direnme :

Fransız devrimini yapanların esinlendikleri yazarlardan biri de Helvetius olmuştur. «*Traité de l'esprit*» adlı eserinde Helvetius, keyfî, baskıcı yönetime karşı duyduğu kin ve nefreti açıkça belirtmiş, yönetimin ve dinî taassubun toplum içinde yarattığı kötü sonuçları göstermiş, sebep olduğu suistimal ve cinayetlerin panoramasını yapmıştır (111).

Keyfî, baskıcı yönetim fertleri cahil bırakmağa insanları manen yıkmaya çalışır, fazileti ve ahlâk güzelliğini hakir görür, adalet fikrine tamamen yabancıdır ve fertlerin refah ve mutluluğunu gerçekleştirmeyi de amaç edinmemiştir. Ancak Helvetius keyfî yönetimlerin uzun süre varlıklarını koruyamadıklarını çok kolay yıkıl-

(110) Bk. MABLY, a.g.e., s. 93-95.

(111) Bk. HELVETIUS (C.A.), *Traite de l'esprit, traité de l'homme, oeuvres complètes*, Londres 1781. Bu eser kilise tarafından yasaklanmıştır. Bk. JUSSELIN (M.), *Hervetius et Mme. de Pompadour à propos du livre et de l'affaire «de l'esprit»*, Le Mans 1913, s. 10. vd.; MORNET (D.), *Les origines intellectuelles de la Révolution française*, Paris 1947, s. 80-81.

dıklarını söylemiş ve fertleri dinî taassuba karşı olduğu kadar, siyasî zorbalara karşı da direnmeğe teşvik etmiştir (112).

5. Abbe Raynal ve baskıya karşı direnme :

Sömürgeciliğe, dinî taassuba karşı çıkan Fransız devriminin fikir alanında olgunlaşmasını sağlayan (113) Raynal, baskı yönetimini doğrudan doğruya monarşi rejiminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını kabul etmiş ve baskıcı, keyfî yönetimin insan haklarının en önemlisi olan özgürlüğü ortadan kaldırdığını belirtmiştir. Bu çağda, Fransa'da kilise irsî monarşiyi desteklemekte bu sistemin Tanrının iradesine uygun olduğunu savunmaktaydı, bu durumda özgürlüğe dayanan bir siyasî sistemin kurulabilmesi için Devleti laik esaslar üzerine kurmak gerekiyordu bunun için de katolikliği yakmakla işe başlamak lâzımdı. Egemenliğin topluma ait olduğu kabul edilince yöneticiler belli bazı fonksiyonları yerine getirmek üzere toplum tarafından seçilen temsilciler durumunda olacaklardır. Bu temsilcilerin kuracakları yönetim sistemi ise keyfî ve baskıcı olmayacak (114) özgürlük rejiminin kurulması mümkün olacaktır (115).

Öyleyse keyfî baskıcı yönetime karşı direnmek özgürlük rejiminin kurulabilmesi için ayaklanmak gerekmektedir (116). Ancak bü-

(112) Bk. HELVETIUS, a.g.e., dix. III, c. XVII vd.

(113) Abbe Raynal, Rousseau, Diderot, Montesquieu, Voltaire gibi yazarlar ile halk arasında bir köprü rolünü oynamıştır. «Histoire philosophique et politique des établissements de commerce des Européens dans les deux indes» adlı eseri 1781'de yasak edilerek, yakılmasına karar verilmiş, ancak bu yasaklama esere ve yazarına büyük şöhret sağlamış, devrimi yapanların esinlendikleri eser olmuştur Ancak Abbé Raynal, devriminden sonra devrimin aşırı hareketleri karşısında endişesini gizleyememiştir. Fazla bilgi için Bk. FEUGERE (A.), Un pécursur de la Revolution, L'abbé Raynel, Augoûleme 1922, introduction, s. IV, V ve s. 233-234.

(114) Abbé Raynal'ın teokrasi ve bu arada Osmanlı Devletindeki keyfi ve baskıcı yönetimine temas eden görüşleri konusunda Bk. RAYNAL (A.), Histoire philosophique et politique des établissements de commerce des Européens dans les deux indes, édit 1785, T. X, Liv. XIX; chap. 2; T. II, Liv. III, chap. 15.

(115) Bk. RAYNAL, a.g.e., T. X, Liv. XIX, chap. 2.

(116) «Krallar, iktidarlarını sadece Tanrıdan alırlar öyle mi?.. kilisenin icad ettiği bu kaide, bütün bir milleti, bir tek adamın ayakları altına demir zincirlerle bağlı tutmaktadır. Fakat, hürriyet, baskı içinde doğacaktır. hürriyet bütün kalplerdedir. Hürriyetin Tanrının insanlara en büyük ihsanı olduğunu hissedenlere uyanış günü uzak değildir. Milletler.

tün uyarmalara, teşviklere rağmen toplumun hep birlikte harekete geçip, ayaklanmadığını gören Raynal, direnme ve devrimin aydın bir azınlık tarafından gerçekleştirilebileceğine inanmıştır (117).

6. Baron d'Holbach ve baskıya karşı direnme :

Fransız devrimini etkileyen düşünürlerden biri d'Holbach'da, monarşik yönetim şeklini savunan kiliseye hücum etmiş, ferdin artık, aklına, sağ duyusuna dayanarak hareket etme zamanının geldiğini belirtmiştir (118).

Fertlerin mutluluğa erişmelerini sağlayan bir kuvvet olarak iktidarın varlığı gereklidir (119), ne var ki, bu kuvvetin kötü bir şekilde kullanılması keyfî ve baskıcı bir yönetimin kurulması sonucunu doğurur (120). Ancak, egemenliğin daima toplumda olduğunu, iktidarı tek bir fert kullansa dahi bu kimsenin iradesinin toplumun temsilcilerinin iradesine tâbi olduğunu unutmamak gerekir. Bu yüzden fertleri hak ve hürriyetlerini elde etmek için direnmeleri devrim yapmaları haklı ve meşru bir davranıştır (121).

Onyedinci ve onsekizinci yüzyıllarda direnmenin haklı ve meşru olduğunun savunması düşünürler, toplum düzenini alt üst eden bu

birgün, kanunları çiğneyen hükümdarı öldürmeğe hakları olduğunu anlayacaklardır. Bir müstebitten kurtuluş için, iki çare vardır, onu öldürmek, ya da onu o mevkiden uzaklaştırmak.. Müstebit tek başlı bir canavardır, bir darbe, onu yok etmeğe yeter. Bk. RAYNAL, a.g.e., T. I, Liv. I, chap. 15.

(117) «Korkak halk ahmak halk, mademki, zulmün devam etmesi sana hiç kuvvet vermiyor, kükreyip atılacağın yerde, faydasızca inlemekle yetiniyorsun; siz, milyonlarca insan, bir düzine çocuğun ufacık sopalarla sizi istedikleri gibi idare etmelerine katlanıyorsunuz... öyleyse itaat edin, madem ki, hür olmasını beceremiyorsunuz, öyleyse mutsuz olmasını bilin ve yalvarışlarınızla bizi rahatsız etmeyin...» Bk. RAYNAL, a.g.e., T. VI, Liv. XII, chap. 29.

(118) Bk. PLEKHANOV (G.), Essai sur l'histoire du matérialisme, Paris 1917, s. 14 vd.; HOLBACH (B. d'), La morale universelle et les devoirs de l'homme fondés sur la nature Amsterdam, 1776 t. I. chap. III.

(119) Bk. HOLBACH (B. d'), Système social ou principes naturels de la morale et de la politique, Londres 1773, chap. XVI.

(120) Bk. HOLBACH, a.g.e., 1773, chap. XIII.

(121) Bk. MORNET, a.g.e., s. 103; LANGLADE - DEMOYEN, a.g.e., s. 216; KARŞ. PRELOT (M.), Cours d'histoire des idées politiques, Paris 1957-1957, s. 202.

hakkın kullanılmasında dikkatli, temkinli davranmak gerektiğini söylerler. Bu hakkın kullanılacağı zamanı ve şartları gösteren bazı kriterler öne sürmüşlerdir. Bu düşünürler Fransız devriminin hukukî dayanağını bu görüşleri ile ortaya koymuşlardır.

Doçent Dr. Ayferi Göze